

2. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, ճեղագետ)

Ս Ա Ն Ա Հ Ն Ի Վ Ա Ն Ք Ը

(Պատմա-նարտարապետական ակնարկ)

Անահնի հուշակավոր մենաստանը գտնվում է Սովետական Հայաստանի Ալավերդու շրջանի Սանահին գյուղում¹, պատմական Լուի գեղատեսիլ գավառում:

Առանձնապես հետաքրքիր է Սանահնի դիրքը: Տարածված լինելով անտառապատ լեռների հյուսիսային ստորոտներում, առջևիվում ունենալով Աստվածածնա և Դերեդի անդնդախոր ձորերի անառիկ, բարձրաբերձ քարափներով եզերվող ընդարձակ սարահարթը, նա մի հիասքանչ տեսարան է ներկայացնում:

Այդ սարահարթի վրա դարձան և ամուսնացան փարթավոր են աճած հացահատիկի արտերը և ալպյան հարուստ բուսականությունը անթիվ ու անհամար երփնե-րանգ և անուշաբույր ծաղիկներով, առավել գեղեցիկ ու հետաքրքիր են դարձնում ընդհանուր տեսարանը: Իսկ գյուղի սպիտակ պատերով ու կարմիր կղմինդրածածկ տանիքներով երկհարկանի նորակառույց գեղեցիկ տները, իրենց պտղատու ծառերի ընդարձակ այգիներով ու կանաչադարձ պարտեզներով, որոնց միջից վեր են սլանում վանքի սրածայր բարձր գմբեթները, լրացնում են բնական այդ հիասքանչ տեսարանը:

Սանահնի վանքը հանդիսանում է պատմական Հայաստանի հոգևոր ամենախոշոր և կրոնա-լուսավորական նշանավոր կենտրոններից մեկը: Նրա շատ մեծ խումբ կազմող հուշարձանները հայ արվեստի և ճարտարապետության առաջնակարգ կոթողներից են, իսկ հարուստ վիմագրությունը կարևոր նյութ է հայ և հարևան ժողովուրդների պատմագրության համար:

Ինչևէր է հիմնադրվել այդ նշանավոր մենաստանը, ստույգ հայտնի չէ. նրա մասին ամենահին տեղեկությունները վերաբերում են Ժ դարի առաջին կեսին: Հայ պատմիչների վկայությամբ, մի խումբ հայ կրոնավորներ, Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով, հալածվելով հույների Ռոմանոս կայսրից, փախչում են Հունաստանից և գալով Հայաստան, Սըմբատ Ա Բագրատունու որդի Աբաս Ա-ի ժամանակ (928—953 թ. թ.) կառուցում են մի քանի վանքեր և Ս. Աստվածածնի անվան եկեղեցին Սանահնի վանքում, ինչպես պատմում է Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցին. «... Ռոմանոս... հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զքահանայս Հայոց, որք էին յաշխարհէն Հռոմոց, զի ոչ հաւանեցան դաւանութեանն Քաղկեդոնի. և եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւորս Աբասայ՝ որդոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս զԿամբջաձոր և զԿապոյտ բարն ի գաւառին Արշարու-

¹ Սանահին գյուղը այժմ կազմում է Ալավերդի քաղաքի մի թաղամասը:

նեաց, և զհռչականունն Հոռոմոսին կոչեցյալ վանք. և զԴպրեմանքի Շիրակ գաւառին. շինեցին և եկեղեցի մի յանուն ամենաթոր Աստուածածնին ի վանքն՝ որ կոչի Սանահին, ի յաճմանս Լօռէ քաղաքին...»²:

Այդ մասին հաղորդում է նաև նույն ժամանակի պատմիչ Վարդան վարդապետ Բարձրեբեղցին³:

Կիրակոս Գանձակեցու վերը մեջբերված վկայությունից պարզ երևում է, որ մինչև Աբաս Ա Բագրատունու թագավորությունը, այսինքն մինչև Հունաստանից հայ կրոնավորների Հայաստան գալը, գոյություն ունեւ Սանահնի վանքը, որովհետև, ինչպես Գանձակեցին ինքն է ասում, «շինեցին և եկեղեցի մի յանուն ամենասուրբ Աստուածածնին ի վաճֆն՝ որ կոչի Սանահին»:

Պատմական որոշ տեղեկություններից հավանական է դառնում, որ արաբական արշավանքների հետևանքով, ինչպես մի շարք այլ մենաստաններ, Սանահնի վանքն էլ գտնվելիս է եղել լքված վիճակում, և որ Հունաստանից եկած կրոնավորները կառուցելով Աստվածածնի անվան եկեղեցին, միաժամանակ վերահաստատել են վանական միաբանություն:

Բացի վերը նշվածից, հնագիտական ուսումնասիրությունները նույնպես հաստատում են, որ Սանահնի վանքում առանձին շենքեր պետք է կառուցված լինեն ավելի վաղ, քան Հունաստանից փախած կրոնավորների կողմից կառուցված Ս. Աստվածածնի անվան եկեղեցին:

Արաբների տիրապետության անկումից հետո, երբ Հայաստանում հաստատվեց Բագրատունիների թագավորությունը, Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը իր կրտսեր որդի Գուրգենին, որը պատմության մեջ մտավ որպես Կորիկե Ա, 972 թվականին նշանակում է Գուգարաց երկրի կառավարիչ: Իսկ Աշոտ Ողորմածի հաջորդ Սմբատ Բ-ի թագավորության ժամանակ (977—989 թ. թ.), Գուրգեն-Կորիկեն ճանաչվեց որպես Տաշիրի կամ Տաշիր-Ձորագետի թագավոր: Այդպիսով հիմք է դրվում Կորիկյան Բագրատունիների թագավորությանը Տաշիրում, որոնք իրենց նստավայրը դարձրին Լոռի քաղաքը:

Կորիկյանների տիրապետության շրջանում բավականին զարգացավ ու ընդարձակվեց նաև Սանահնի վանքը: Նրանք Սանահնի վանքում կառուցեցին Ամենափրկիչ եկեղեցին, գավիթը, մատենադարանի շենքը (գրու-

տումը) և ուրիշ կառուցվածքներ: Վանքը դառնում է նրանց տոհմական գերեզմանատեղին: Զգալի չափով բարձրանում է նաև վանքի տնտեսական կարողությունը՝ երկրի զանազան շրջաններում ձեռք բերելով բազմաթիվ կալվածքներ:

Այդ բոլորին գուզենթաց, հիմք է դրվում վանքի հոգևոր բարձրագույն դպրոցին, ուր ուսանելու են հավաքվում ժամանակի մի շարք ընդունակ և բանիմաց անձնավորություններ, որոնց թվում հատկապես հիշատակելի են Վարդան վարդապետ Սանահնեցին, Հակոբոս վարդապետ Սանահնեցին (որը հույների Տուկիծ կայսեր ժամանակ, 1065 թվականին, միաբանական թուղթ է գրում), Անանիա Սանահնեցին և շատ ուրիշներ:

Սանահնի բարձրագույն հոգևոր դպրոցի աշակերտներից մի քանիսը թաղված են վանքի բակում. դրանց մասին մատենագրական հիշատակություններ չկան, սակայն գերեզմանի տապանադրությունները ցույց են տալիս նրանց նշանավոր ուսումնական լինելը. դրանցից է Ներսես փիլիսոփան, որի գերեզմանը համապատասխան տապանադրությամբ գտնվում է Ս. Աստվածածնի եկեղեցու հյուսիսային կողմում:

Իր ժամանակին մեծ համբավ ու հռչակ է վայելել Սանահնի վանքի հոգևոր բարձրագույն դպրոցը, մանավանդ վանքի առաջնորդ Դիոսկորոս վարդապետի օրով, որը, ըստ մատենագրական տեղեկությունների, միաժամանակ եղել է դպրոցի և՛ ղեկավարը և՛ ուսուցանողը: Այն հանգամանքը, որ Դիոսկորոսը արժանանում է նույնիսկ հայրապետական կոչման, վկայում է նրա մեծ զարգացում ունենալու, ժամանակի ուսյալ և կրթված մարդկանցից մեկը լինելու մասին:

Կորիկյան Բագրատունիների տիրապետության շրջանում Սանահնի վանքի բարձր զարգացման հասած այդ վիճակը երկար չի տևում: ԺԱ դարի երկրորդ կեսից սկիզբ առած թուրք-սելջուկյան արշավանքները մեծ վնաս պատճառեցին ամբողջ Լոռիին: Հյուսիսից Հայաստանի վրա արշավող սելջուկյան բանակը սուլթան Ալի-Արսլանի գլխավորությամբ 1064 թվականին գրավում է Լոռին և շարունակում արշավանքը դեպի հարավ՝ դեպի Անի, որը գրավում է 1065 թվականին: Հետագա արշավանքների ընթացքում, 1074 թվականին, Մելիք-Շահ սուլթանը (1072—1092 թ. թ.) գրավում է ամբողջ Տաշիր-Ձորագետը, որը քայքայման և վերջնական անկման պատճառ դարձավ Կորիկյանների թագավորության:

Այդ արշավանքների հետևանքով զգալի չափով տուժում է նաև Սանահնի վանքը: Սամվել քահանա Անեցու վկայությամբ սելջուկյան

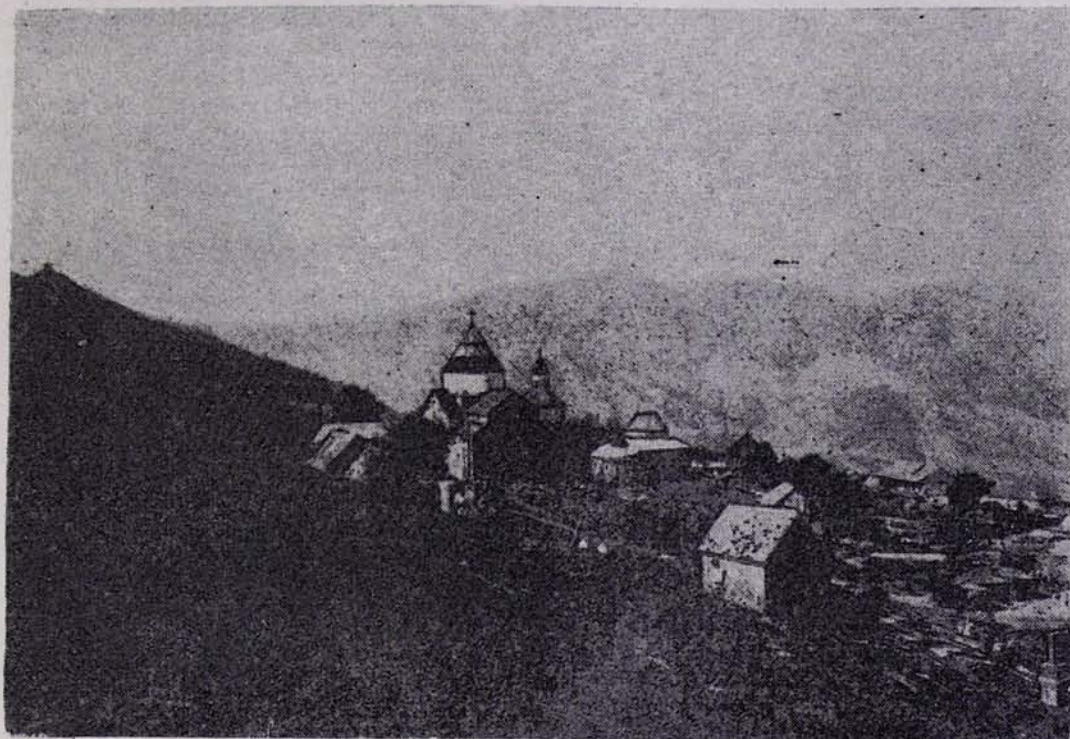
² Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու, Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 78—79:

³ Մեծին Վարդանայ Բարձրեբեղցու, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861 թ., էջ 119—122:

Խզըլ ամիրան 1105 թվականին գրավում է Լոռին և Սանահնի ու Հաղբատի վանքերն այրում. «... ՇԾԴ. Խզըլն էառ զԼոռէ՝ և զուխտսն սուրբ զՀաղբատ և Սանահնի այրեաց»⁴:

Սակայն սելջուկների տիրապետությունը Լոռիում երկար չի տևում: Վրաստանը, որը համեմատաբար քիչ էր տուժել սելջուկյան արշավանքներից, Դավիթ Շինարար թագավորի ժամանակ (1089—1125 թ. թ.) Հյուսիսային Հայաստանը փրկում է սելջուկներից: Հայ-վրացական միացյալ բանակը 1110—

Շինարարը հանձնում է Օրբելյաններին, որպես նրանց ժառանգական սեփականություն: Լոռին Օրբելյանների տիրապետության տակ է մնում մինչև 1184 թվականը: Այդ ժամանակվա ընթացքում, ինչպես ցույց է տալիս Ամենափրկիչ Նկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատի արձանագրությունը, Սմբատ Օրբելյանի որդի Իվանե Օրբելյանը 1183 թվականին, Տուտեորդի Գրիգոր վարդապետի առաջնորդության ժամանակ ուխտի գալով Սանահնի վանքը, նախնայաց սովորության հա-

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏՆՍՔԸ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼԻՔԻՑ

1120 թվականներին սելջուկների տիրապետությունից ազատագրում է Լոռին:

Դավիթ Շինարարը 1123 թվականին սկիզբ է դնում ամիր սպասալարության պաշտոնին, որը համարվում էր համայն պետության (այդ թվում նաև Հյուսիսային Հայաստանի) զինված ուժերի գերագույն հրամանատար: Այդ պաշտոնը հանձնարարվում է Օրբելյան տոհմին (Իվանե Օրբելյանին): Եվ որովհետև Վրաստանին սահմանակից Լոռի (Տաշիր-Ձորագետ) գավառի ընդհանուր հսկողության պարտականությունները հանձնարարված էին գերագույն հրամանատարին, այսինքն Օրբելյաններին, ուստի այդ գավառը Դավիթ

մաճայն, նորից վանքին է վերագործնում այն բոլոր կալվածները, որոնք գրավվել էին սելջուկների արշավանքների ժամանակ:

Օրբելյանները, վրաց արքունիքի դեմ ունեցած ըմբոստության հետևանքով, զրկվում են ամիր սպասալարության պաշտոնից և Լոռիի վրա ունեցած ժառանգական իրավունքից: Վրաց Թամար թագուհին (1184—1213 թ. թ.) ամիր սպասալարության պաշտոնը 1184 թվականին հանձնում է Խոթոռնիի տեր Սարգիս Մեծ Ջաքարյանին, նրանց սեփականությանը թողնելով նաև Լոռին: Ենթահիվ իր ռազմական սխրագործությունների, Սարգիս Մեծը, ինչպես և հետագայում նրանց ողջ տոհմը վրացիների կողմից կոչվեց Մխար-գործել—Նրկայնաբազուկ մականունով:

⁴ Պատմություն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ, էջ 121:

Զաքարյան Երկայնարագուցիկների տիրապետությամբ, Լոռիում, պատմական մի նոր ժամանակաշրջան է սկսվում Սանահնի վանքի պատմության մեջ: Սարգիս Մեծ որդիներ՝ Զաքարե և Իվանե եղբայրները Սանահն գյուղը դարձնում են իրենց ժառանգական սեփականությունը, իսկ Սանահնի վանքը՝ իրենց տոհմական գերեզմանատեղին: Նրանք նախ անհրաժեշտ վերանորոգումներ են կատարում վանքի այն հուշարձանների վրա, որոնք վնասվել էին թորք-սելջուկյան արշավանքների ժամանակ: Ապա վանքը ընդարձակում են նորանոր հույկապ կառուցվածքներով, ինչպիսիք են մեծ դավիթը, զանգակատունը, դամբարանատունը և այլն (այդ մասին ավելի մանրամասն իր տեղում):

Վանքի վրա եղած բազմաթիվ վիմական արձանագրություններից երևում է, որ Զաքարյանների տիրապետության շրջանում Սանահնի վանքը հասնում է իր առավել բարձր զարգացման աստիճանին: Հատկապես մեծ հռչակ է վայելում վանքի հոգևոր բարձրագույն դպրոցը, որը հայտնի է Մագիստրոսի ճեմարան անունով, մանավանդ նշանավոր աստվածաբան Տոտեոորդի Գրիգոր վարդապետի առաջնորդության ժամանակից սկսած:

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ Սանահնին այդ ժամանակ դասվում էր Հայաստանի գլխավոր վանքերի շարքը. «...և գլխավոր վանքն էր Սանահնին, և Գետիկ, և Հաւարծին, և Կեչառուս, և Հաւուց թառ, և Այրի վանք, և Յոհանու վանք, և Հոռոմոսի վանք, և որ շուրջ զնոթօք»⁵:

Սակայն ԺԳ դարում տեղի ունեցող քաղաքական խռչող անցուղարձեքը բոլորովին հակառակ ուղղությամբ դարձրին գոյություն ունեցող իրադրությունը: Մոնղոլական հսկա բանակը երեք խռչող զորական միավորումների բաժանվելով, Չարմաղան զորավարի ընդհանուր հրամանատարությամբ, հյուսիսից երեք ուղղությամբ արշավում է Հայաստանի վրա: Մի զորախումբը Չաղատա զորավարի գլխավորությամբ գրավում է Թրիլիսին և 1235 թվականին՝ ամբողջ Լոռի գավառն ու Լոռի քաղաքը:

Այդ ժամանակ Լոռիում իշխում էր Զաքարեի որդի Շահնշահը և, ինչպես Կորիկյան Բագրատունիներն ու Օրբելյանները, Զաքարյանները նույնպես իրենց նստավայր էին դարձրել Լոռի քաղաքը, ուստի այնտեղ էին պահվում արքունի տան դանձերը: Մոնղոլները, գրավելով արքունի դանձերը և ավարի ու թալանի ենթարկելով քաղաքը, շարունակում են արշավանքը դեպի հարավ:

⁵ Պատմություն Հայոց, արաբալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու, էջ 295:

Այդ արշավանքների ընթացքում, շնայած դեռ որոշ ժամանակ Զաքարյանները պահպանեցին իրենց իշխանությունը Լոռիի կամ Տաշիր-Ձորագետի վրա, սակայն վիմական արձանագրություններից պարզ է դառնում, որ մեծ ավերածություններ են տեղի ունեցել նաև Սանահնի վանքում: Այդ մասին Զաքարեի թոռ, Շահնշահի որդի Մխարգեր-ձեղի մեծ գավթի վրա թողած արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ես ամիր սպասալար Մխարգերձեղ, որդի Շահնշահի, յորժամ զիմ երկիրն աւերեալ էր... եկի զվանքս և զտեղս անմարդ գտաք որ ի մոհասլաց և առաջնորդէ և այլ հարկէ աւերած էր և եկեղեցիքս աւերած. զայս խաւարս տեսաք, մահու շափ տրտմեցաք, որ յաւագ Զատիկն զվարդապետներն քաշ էին արել, և այլ շատ նախատինք: Եւ արդ, ես՝ ամիր սպասալար Մխարգերձեղ և ամուսին իմ վանեհի, ուխտ տուաք Աստուծոյ և Աստուածածնիս և մեր պարոն Ասագին և ամուսնին Ասփային և զիկեղեցիքս ամէն հարկէ ազատեցաք... Եւ այս բանիւ կարգեցաք քմիաբանքս յետ ժողովել հաստատեցաք...»⁶:

Այս արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ մոնղոլները Հայաստանի վրա հյուսիսից իրենց կատարած արշավանքների ժամանակ Սանահնի վանքն էլ են ենթարկել կողոպուտի, միաբանության անդամների մի մասին կոտորել, մի մասին ծանր հարկերի տակ դրել:

Չնայած արձանագրության մեջ ասվում էր, որ ինքը մենաստանն ազատել է ամեն տեսակի հարկերից, որով նախադրյալներ են ստեղծվել միաբանության անդամներին հետ ժողովելու, սակայն ինչպես երևում է պատմական ու վիմագրական նյութերից, Մխարգերձեղը և իր ամուսնու այդ միջոցառումներն առանձին արդյունք չեն ունեցել:

Մոնղոլների հետագա արշավանքները և դրանց հաջորդող շուրջ երկու դար անընդհատ կրկնվող միջֆեոդալական ու միջցեղային պատերազմները Հայաստանի սահմաններում, ծայր աստիճան քայքայման են հասցնում երկիրը. բնակավայրերն ավերվում են, բնակչության մեծ մասը կոտորվում՝ սրից ու սովից, մի զգալի մասը գերի տարվում, շատերը թողնում են հայրենի օջախը և գաղթում օտար երկրներ: Այդ ճակատագրին են ենթարկվում նաև մենաստանները, որոնց թվում նաև Սանահնի վանքը:

⁶ Սարգիս վարդապետ Զալալյանց, «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Տիֆլիս, 1842 թ., էջ 22 (մեջ ենթաբերում կրճատումներով և որոշ ճշտումներով):

Ապա, այդ բոլորին հաջորդող թուրք-պարսկական կռիվները, որոնք սկիզբ առնելով ԺԶ դարի սկզբներից, կարճատև ընդմիջումներով շարունակվում են մինչև ԺԷ դարի կեսերը՝ անասելի ու աներևակայելի աղետներ ու տառապանքներ պատճառելով հայ ժողովրդին: Այդ կռիվների մեջ առավել սոսկալի էր պարսից Շահ Աբասի 1603—1607 թվականների ընթացքում կատարած արշավանքները, որոնց ընթացքում Արևելյան Հայաստանի, այդ թվում նաև Լոռիի բնակչության մեծագույն մասը բռնի կերպով տեղահան է արվում ու քշվում Պարսկաստան: Իսկ դրա հետևանքով առաջացած սոսկալի սովը անասելի է դարձնում գոթախտությունը:

ԺԴ դարից մինչև ԺԷ դարի կեսերը Սանահինի վանքը գտնվելիս է եղել քայքայված ու լքված վիճակում: Այդ ժամանակամիջոցում ոչ միայն որևէ նոր հուշարձան չի կառուցվում վանքում, այլև տեղի շեն ունենում սովորական վերանորոգումներ:

Այս շրջանի մասին բացակայում են նաև մատենագրական և վիմագրական տեղեկություններ:

ԺԷ դարի կեսերից սկսած Սանահինի վանքում կատարվում են հիմնական վերանորոգման և վերականգնման բազմաթիվ աշխատանքներ, որոնց մասին հիշվում է վանքի վիմագրություններում:

1636 թվականի թուրք-պարսկական հաշտության դաշնագրությամբ, որով Հայաստանը բաժանվում է երկու ասիայան պետությունների միջև, նախորդ դարերի համեմատությամբ, որոշ կայուն դրություն է ստեղծվում, որի հետևանքով սկսվում են բնակավայրերի վերանորոգումը, վանքերի վերաբացումը և միաբանության կազմակերպումը:

Սանահինի վանքի պատմության մեջ սկսվում է մի նոր ժամանակաշրջան, որի ընթացքում վերականգնվում են մինչև այդ քայքայված շենքերն ու բարեկարգվում, կազմակերպվում է նոր միաբանություն, վերահաստատվում են վանքի սեփականատիրական իրավունքները վանական միջաբեկիվների նկատմամբ: Սանահինը նորից դառնում է ժամանակի նշանավոր կրոնական կենտրոններից մեկը:

Այդ մասին են վկայում այն ծավալուն վերակառուցման աշխատանքները, որոնք տեղի են ունենում Սարգիս արքեպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ 1652 և 1656 թվականներին, որոնց մասին կարդում ենք ստորև մեջ բերվող արձանագրություններում.

ՄԵՍ ԳԱՎԹԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՊԱՏԻ ՎՐԱ, ՆԵՐՍԻՑ,
ԴՌԱՆ ԱՐԵՎԵՍԱՆ ԿՈՂՄՈՒՄ.

Ա) «Ի քալին Հայոց ՌՃԱ (1652): Ի քաղաութեան պարսից փոքրն Շահապադի և վրաց Բագրատունի Ռոստոմ Շահնշահի, և հայրապետութեանց Տեառն Փիլիպոսի և Յակոբայ, և ամիրայութեան Դոխմազ բեկին: Կամաւն Աստուծոյ եւ Սարգիս արքեպիսկոս, որդի Բէքէֆին, ազգէ Արղութեան, ծառայ սուրբ ուխտիս, որ է սրբոց բնակարան, Բագրատունյաց հանգիստարան, հանգերձ միաբանօք նորոգեցի Ամենափրկիչն և Աստուածածինն, զանկատունն. Սուրբ Դրիգորն, նշխարաց խուցն: Ամէն»:

ԳՐԱՏԱՆ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՊԱՏԻ ՎՐԱ, ԱՐՏԱՔՈՒՍՏ.

Բ) «Կամաւ Աստուծոյ եւ Թումանի որդի Մանուրաչս նորոգեցի գեկեղեցիս, իսկ հայրն Սարգիս և միաբանք ուխտիս հաստատեցին Զատիկ պատարագին յիշատակել ինձ և ամուսինն իմ Մարիամ, անխափան: Թվին ՌՃԵ (1656)»:

(Այս արձանագրությունը փորագրված է զրատան վրա, ուստի հայտնի չէ, թե վերանորոգումը ո՞ր եկեղեցուն է վերաբերում):

Բայց Սանահինի վանքի զարգացման ու բարգավաճման համար առավել նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում ԺԹ դարի սկզբներին: Զաքարյան Երկայնաբաղուկների հետնորդները հանդիսացող Երկայնաբաղուկ-Արղությանները ռուսաց Եկատերինա կայսրուհուց ժառանգություն են ստանում Սանահին գյուղն իր սահմաններով, որից հետո նրանք, Զաքարյանների օրինակով, Սանահինի վանքը դարձնում են իրենց տոհմական գերեզմանատեղին:

Շնորհիվ Երկայնաբաղուկ-Արղությանների՝ զեպի Սանահինի վանքն ունեցած հատուկ հոգատարությանը, վերջինս նորից դառնում է եպիսկոպոսանիստ վայր, որի թեմի սահմանները, համաձայն վանքի բնակում գտնվող Սանահինի առաջնորդ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի գերեզմանի 1718 թվականը կրող տապանագրության, հասնում էին մինչև Զլոր լիճը և Զավախք գավառը:

Այդ ժամանակաշրջանում է, որ կառուցվում է վանքի բակի աղբյուրը և կատարվում են մի շարք հիմնական վերանորոգումներ, ինչպես այդ մասին հաղորդում են ստորև բերվող վիմական արձանագրությունները.

Գ) «Կաման Աստուծոյ ամենակալին, մեք՝ իշխանք հայոց Սոլոման հազարապետս և Զաֆաէս, յազգէ Արդուքեանց, վերստին նորոգեցաք զԱմենափրկիչ եկեղեցին և զգանգակատունն իսկական արքեամբ մերովք. յիշեցէք ի Քրիստոս: 1815»:

Դ) «Աստուած ռոմի Սարգիս եպիսկոպոսին և Ոստայ Սարգսին և աշակերտաց նորա Հէրապետին, Դարին, Յեսուին, Կարապետին: Տիրեցէք»:

Վերջին արձանագրութիւնը, շնայած իր բովանդակութեամբ անմիջապէս վերանորոգութեան չի վերաբերում, սակայն ուշագրավ ու հետաքրքիր է նրանով, որ նրանում հիշատակվում են, վերանորոգումը ձեռնարկող վանքի առաջնորդի հետ միասին, նաև կառուցող վարպետի և իր աշակերտների անունները:

Արձանագրութեան բովանդակութեանց պարզ նկատելի է, որ փորագրված է հետմահու և, ինչպես տեսնում ենք, տարեթիվ չունի: Արձանագրութեան մեջ հիշատակված Սարգիս եպիսկոպոսը առաջին արձանագրութեամբ մեկ ծանոթ վանքի առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսն է, որը 1652 թվականին առաջինը ձեռնարկեց նրա հիմնական վերանորոգմանն ու բարեկարգմանը: Թե ինչու այդ արձանագրութեան մեջ արքեպիսկոպոսը դարձել է եպիսկոպոս, հասկանալի չէ:

Ինչ վերաբերում է արձանագրութեան ժամանակին, վերջինս հնարավոր է վերականգնել այդ նույն Սարգիս եպիսկոպոսի գերեզմանի տապանագրութեամբ, որը հետևյալն է.

Ե) «Թվին ՌՃԼ (1681): Այս է տապան Սարգիս եպիսկոպոսին և նորոգող մենաստանիս»:

Այս արձանագրութիւնը կասկած չի թողնում, որ վերջին երկու արձանագրութիւնների մեջ հիշատակվող Սարգիս եպիսկոպոսը նա ինքը վանքի առաջնորդ և 1652 թվականին հիմնական վերանորոգումներ կատարող Սարգիս արքեպիսկոպոսն է: Դրանից էլ որոշակի է դառնում նախորդ արձանագրութեան ժամանակը՝ 1681 թվականից հետո:

ԺՅ դարի երկրորդ կեսից նորից սկսվում է Սանահինի վանքի տնտեսական և իմա-

ցական անկումը: Նույն դարի վերջերին Սանահինի վանքը դադարում է որպէս մեծ մենաստան գոյութիւն ունենալուց: Այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես և մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, վանքը գոյակ էր հարկ եղած խնամքից և գոնվում էր անմխիթար վիճակում:

Սովետական իշխանութեան տարիներին խոշոր աշխատանքներ են կատարվել Սանահինի վանքի հուշարձանների վերանորոգման ու բարեկարգման ուղղությամբ: Այդ աշխատանքները հատկապես մեծ թափ ու ծավալ ստացան հետպատերազմյան տարիներին և հիմնովին ավարտվեցին 1957 թվականին: Արդեն ամբողջապես վերականգնված են բոլոր հուշարձաններից թափված երեսպատման քարերն ու քիվերը, տանիքների սալաքարերը, մի քանի հուշարձանների տանիքների սալաքարերը հիմնովին փոխված են նորերով, ամբողջ շրջապատը մաքրված ու բարեկարգված է, կառուցված է նոր ցանկապատ:

Հուշարձանների ներսում կազմակերպված է փոքրիկ հնադարան-թանգարան, որտեղ ցուցադրված են Սանահինի և շրջանի մյուս նշանավոր հուշարձանների լուսանկարներ, տեքստեր (վիմական կարեվոր արձանագրութիւնների և պատմիչների վկայութիւնների, թարգմանված աշխարհագրի), շափագրութիւններ, Սանահին գյուղի սահմաններում կատարված դամբարանների պեղումներից ստացված կավե, մետաղյա, ապակյա զանազան իրեր, Կողբ գյուղի Զ դարի եկեղեցու պեղումներից ստացված բաղմաթիվ հետաքրքիր բեկորներ և այլն:

Այդ բոլորով հանդերձ Սանահինի հուշարձանները դարձել են բոլորի համար այցելութեան վայր, ուր ամեն տարի դալիս են հազարավոր զբոսաշրջիկներ՝ դպրոցականներ, ուսանողներ, ուսուցիչներ, գիտության, մշակույթի, արվեստի, արդյունաբերության և այլ բնագավառների աշխատողներ: Հուշարձանների պահպանութիւնն ապահովելու համար կարգված է հաստիքային հատուկ աշխատող:

(Շարունակելի)